

Željko Lučić
Filozofski fakultet Beograd
Srbija

NAČIN FORMIRANJA JAVNOG MNJENJA U CRNOJ GORI: RACIONALNI/DISKURZIVNI I MODEL SPIRALA TIŠINE*

FORMATION OF PUBLIC OPINION IN MONTENEGRO:
RATIONAL/DISCURSIVE AND SPIRAL OF SILENCE MODEL

ABSTRACT This paper examines ways of forming public opinion in Montenegro. The theoretical framework is built on usually confronted: spiral of silence model; and rational/discursive model. Main results show major influence of conformity, but also a surprisingly low level of interest for topics of public concern. These results strongly shaped understanding of the hypothesis which were aligned with the spiral of silence model, but in a way that their rejection confirms rational/discursive model. The key hypothesis assuming that public opinion in Montenegro is formed dominantly under pressure of conformity was confirmed. Other results also show predominance of the spiral of silence model. However, results put a light on some specifics of the Montenegrin context and its young democracy as well which can be explained only by using intervening variables that need further research.

Key words: formation of public opinion, Montenegro, spiral of silence, conformity, rational/discursive model.

APSTRAKT Rad se bavi pitanjem kako se formira javno mnjenje u Crnoj Gori. Teorijski okvir izgrađen je na bazi dva suprotstavljena modela: spirala tišine i racionalnog/diskurzivnog modela. Proces formiranja javnog mnjenja ispitivan je upitnikom kreiranim za potrebe ovog istraživanja. Ključni rezultati pokazuju dominantan uticaj konformizma na formiranje javnog mnjenja, kao i to da je veoma mali broj ispitanika zainteresovan za teme od opšteg značaja. Ovi rezultati su značajni za tumačenje hipoteza, koje su bile sastavljene u skladu s modelom spirala tišine, ali tako da njihovo eventualno nepotvrđivanje ide u korist suprotstavljenog modela. Ključna hipoteza da se javno mnjenje u Crnoj Gori formira dominantno pod uticajem faktora pritiska sredine je potvrđena. Ipak, intervenišuće varijable (u odnosu na oba pomenuta koncepta) ukazuju na značajne specifičnosti crnogorskog konteksta, što bi valjalo dodatno istražiti.

Ključne riječi: formiranje javnog mnjenja, Crna Gora, spirala tišine, konformizam, racionalni/diskurzivni model.

Uvod

Pitanje javnog mnjenja, specifičnije, pitanje procesa formiranja javnog mnjenja višeslojno je i opsežno. Istraživanja javnog mnjenja u Crnoj Gori su brojna, (CEDEM, CEMI, IPSOS) dok je istraživanja procesa njegovog formiranja teško pronaći. Takva istraživanja su i inače jako rijetka, iako su

* Tekst je prilagođeni empirijski dio diplomskog rada odbranjenog u septembru 2014. godine na Studijskom programu za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Nikšiću pod mentorstvom prof. dr Lidije Vujačić. Teorijski dio ovog rada je objavljen u časopisu *Smisao* (br. 1-2; 2015).

neophodna za razumijevanje javnosti (Dahlgren, 2002). Ovaj rad je empirijski doprinos rasvjetljavanju tog problema u kontekstu crnogorskog društva.

Teorijsko polazište ovog rada su dva najzastupljenija modela tumačenja javnog mnjenja, prvi je diskurzivni (racionalni ili prosuđujući) model (Habermas, 1969; Blumer 1946, prema Tomić, 2007; Price, 1992; McKee, 2005), dok je drugi njemu uglavnom suprotstavljeni model spirale tišine (Noelle-Neumann, 1993). Važno je naglasiti da istraživanje koje je sprovedeno nije sveobuhvatna empirijska provjera dvaju teorija (fokus je na procesu formiranja javnog mnjenja), već se ispituje koja od ovih teorija bolje objašnjava crnogorski društveni kontekst. Drugim riječima, cilj ovog rada je da se u svijetlu pomenutih teorija opiše proces formiranja javnog mnjenja. Isto tako, iako se koristi upitnik i istražuje javno mnjenje u Crnoj Gori na osnovi tri kontroverzna pitanja, istraživački fokus nije na samom sadržaju tih stavova i mišljenja već na procesu dolaženja do njih i na pitanju koliko su ljudi spremni da iznose svoja mišljenja o sličnim temama.

U radu se odgovora na pitanje da li ljudi u Crnoj Gori racionalno diskutuju suprotstavljajući argumente na određene teme od javnog interesa (bez straha od izolacije) ili, pak, sklonost priklanjanju većini – ili onom što oni misle da je većina (normativnom pritisku) bolje objašnjava spremnost na iznošenje mišljenja i stvarnu učestalost te prakse. U svijetlu razrješenja ove dileme diskutuje se koji aspekti modela spirala tišine, a koji aspekti diskurzivnog modela bolje objašnjavaju društveni kontekst u Crnoj Gori. U istraživanje se, takođe, u skladu sa osobenostima crnogorskog društva, uključuje i niz alternativnih (u odnosu na ova dva modela) potencijalno intervenišućih varijabli koje nijesu predviđene pomenutim modelima.

Pitanje formiranja javnog mnjenja kod nas

Mnoge kritike spirale tišine bile su upućene preko pitanja kako dolazi do društvenih promjena (npr. onih u jugoistočnoj Evropi) ukoliko mehanizam spirale na polugama konformizma održava dominantnu ideologiju. Može se reći da u Crnoj Gori krupnih političkih promjena nije bilo bar u posljednjih 25 godina, (čak i ako uvrstimo političke promjene tokom devedesetih riječ je o formalnim a ne suštinskim promjenama u kvalitetu vlasti) i stoga pretpostavljamo da je ovaj kontekst moguće objasniti konceptima iz modela spirale tišine. U našoj bliskoj prošlosti moguće je prepoznati pojavu spirale tišine na primjeru predizbornih prognoza u Srbiji (Baćević, 2004), što je kontekst politički sličan i blizak crnogorskom i to je još jedan razlog zbog koga smo ga izabrali za analizu. Spirala tišine dešava se zbog konformizma, ili, specifičnije, straha od izolacije, a zbog prirode crnogorskog društva koje je malo, veoma tradicionalno i privatizovano, osnova da strah od izolacije proizvede spiralu tišine još je čvršća. Posljednja karakteristika crnogorskog konteksta koja nas navodi da pomislimo da spirala tišine može objasniti formiranje javnog mnjenja kod nas je i nerazvijena politička kultura. Ovo je posljedica veoma mlade demokratske kulture koja postavlja osnovu za informacioni konformizam (poje-

dinac se konformira jer osjeća da nema dovoljno informacija ili nije dovoljno kompetentna da iznese svoje mišljenje). Sve ovo istovremeno smanjuje prostor za diskusiju, deliberativni razgovor i akciju kao karakteristike racionalnog javnog mnjenja (Lučić, 2015).

Problem, značaj i metodologija istraživanja

Glavno istraživačko pitanje u ovom radu je: *da li se javno mnjenje u Crnoj Gori dominantno formira racionalno, putem demokratskog deliberativnog razgovora ili pod uticajem faktora pritiska sredine*. Hipoteze u ovom istraživanju su formulisane prije svega u skladu sa modelom spirale tišine, ali tako da njihovo eventualno nepotvrđivanje ide u prilog modelu racionalnog javnog mnjenja. Naravno, u domenima u kojima nalazi istraživanja pokazuju nesaglasnost sa objema teorijama tumačimo ih preko mogućih intervenišućih varijabli. Glavna hipoteza od koje polazimo u istraživanju je H: *javno mnjenje u Crnoj Gori se dominantno formira pod uticajem faktora pritiska sredine*. Pomoćne hipoteze koje ispituje u istraživanju su:

- H₁** – Što je veća razlika između sopstvenog i mišljenja referentnih grupa, spremnost i učestalost iznošenja mišljenja će biti manje (Noelle-Neuman, 1986/1993).
- H₂** – Veći nivo poznavanja teme ne prati veća učestalost iznošenja mišljenja ukoliko se percipira da će mišljenje biti u manjini (Noelle-Neuman, 1986/1993).
- H₃** – Što je veći moralni pritisak, manja je spremnost na izražavanje mišljenja (Noelle-Neuman, 1986/1993).
- H₄** – Mlađi, obrazovaniji, muški i imućniji ispitanici spremniji su na iznošenje mišljenja u javnosti (Noelle-Neuman, 1986/1993; Spichal, 2003).

Ove hipoteze provjeravane su preko niza mjera nastalih ukrštanjem nezavisnih sa dvijema zavisnim varijablama po ugledu na prethodno sprovedena slična istraživanja. Nezavisne varijable u istraživanju su: pol, uzrast, prebivalište, bračno stanje, školska sprema, radno mjesto, radno mjesto oca, nacionalnost, članstvo u političkoj partiji, percepcija važnosti ispitivane teme, percepcija sličnosti iznošenja mišljenja sa drugima, percepcija sličnosti sopstvenog sa budućim trendom mišljenja u javnosti, potencijal za vođstvo u mišljenju, moralna dužnost da se iznese mišljenje, briga za mišljenje drugih, autoritarnost, percepcija mehanizama spirale tišine i uloga medija. Zavisne varijable su: spremnost na iznošenje mišljenja i učestalost iznošenja mišljenja. Intervenirajuće varijable su: percepcija društvenog konteksta, važnost glasina, socijalni kapital ispitanika.

Istraživanje je sprovedeno u dvije faze, prva faza je pilot istraživanje u kojem je na uzorku od 10 ispitanika provjerena prva verzija instrumenta (upitnika) putem polustrukturisanog intervjua. Na osnovu nalaza iz pilot istraživanja, upitnik je prilagođen, najviše jezički, prema smjernicama koje daje Suzić (2007) i u pogledu izbora kontroverznih tema koje su zastupljene. U drugoj fazi upitnik je zadat na prigodnom uzorku od 156 ispitanika sa teritorije Crne Gore. Upitnik se elektronskim putem ili u štampanoj verziji slao ispitanicima. Istraživanje je sprovedeno tokom avgusta 2014. godine.

Instrument korišten u istraživanju je pomenuti upitnik koji je kreiran za potrebe istraživanja, a po ugledu na prethodna istraživanja sličnog tipa (Spichal, 2003). U formalnom smislu upitnik sadrži dvije vrste pitanja, prva su pitanja sa ponuđenim odgovorima koji variraju od teme do teme, a druga grupa su pitanja koja preko petostepene skale Likertovog tipa mjere stepen slaganja sa iznesenom tezom. U sadržinskom pogledu upitnik se sastoji od četiri dijela, prvi su ajtemi koji se odnose na demografske podatke ispitanika, zatim slijedi blok pitanja o tri *kontroverzne* teme u Crnoj Gori koje su u povelju, imaju moralnu težinu, a mediji zauzimaju jasan stav o njima; treći blok sadrži skale: konformizma; autoritarnosti; moralne dužnosti za iznošenje mišljenja; spremnosti za iznošenje mišljenja; učestalosti iznošenja mišljenja; potencijala za vođstvo u mišljenju; odnosa sopstvenog i mišljenja drugih, dok posljednji blok pitanja ispituje potencijalno intervenišuće varijable u crnogorskom kontekstu.

Drugi blok pitanja prilagođen je crnogorskom kontekstu i zato zahtijeva dodatni opis. Naime, u drugom bloku obrađene su tri teme koje se u aktuelnom trenutku smatraju kontroverznim, a izabrane su po kriterijumu moralne i političke vrijednosti. Moramo istaći da su postojale određene teškoće pri izboru tema koje su u skladu sa ovim kriterijumima, posebno u pogledu aktuelnosti i političkog značaja. Nakon mnogih pitanja od javnog značaja koja nijesu izdržala test adekvatne operacionalizacije, konačno su izabrane tri teme. Prva tema je *legalizacija prostitucije* koja ima veliku moralnu, a malu političku vrijednost. Druga tema je *izbor javnog tužioca*, što je tema od krucijalne političke važnosti u Crnoj Gori, ali hipotetički niske moralne težine. U trećoj temi ispitanike pitamo o *zavještanju organa*, što je tema srednje moralne i srednje političke težine u odnosu na dužnost iznošenja mišljenja. Ovo je u trenutku ispitivanja bila veoma aktuelna tema u Crnoj Gori, imajući u vidu crnogorske tradicionalne stavove po tom pitanju, problemi koji nastaju sa usvajanjem zakona o toj proceduri očekivani su i uvijek dijele javnost.

Upitnik se sastoji od 132 ajtema, te se rasporedom pitanja podijeljenih u četiri bloka doprinijelo tome da upitnik zadrži pažnju ispitanika do samog kraja. Kroz ukrštanja svih ajtema unutar skala, provjerili smo nivo njihove unutrašnje dosljednosti i zaključili da te korelacije uvijek prati velika statistička značajnost. Ta značajnost je nešto manja kada je u pitanju skala autoritarnosti i moralne obaveze da se iznese mišljenje, ali je ona i dalje vrlo visoka i samo u dvije moguće relacije pada ispod nivoa značajnosti od $p=0,05$. Iako su varijable većinom mjerene skalama a ne samo pojedinačnim odgovorima postoji osnova da se vjeruje da su određeni odgovori socijalno poželjni, a ne izvorni i autentični, o čemu će se govoriti kasnije.

Dobijeni rezultati

Rezultati u ovom istraživanju su zapravo stavovi, mišljenja i percepcije stanovnika Crne Gore o: (1) stepenu slaganja sa tri „kontroverzna“ pitanja (legalizacija prostitucije, izbor vrhovnog državnog tužioca i zavještanje organa),

(2) spremnosti da o tim temama javno govore, (3) ranijem iskustvu i učestalosti „istupanja u javnosti“, (4) sličnosti sopstvenog mišljenja sa mišljenjem drugih, (5) sličnosti sopstvenog mišljenja sa budućim očekivanim trendom mišljenja, (6) važnosti tri „kontroverzna pitanja“, (7) odnosno o sopstvenom potencijalu za liderstvo u mišljenju, (8) brizi za mišljenje drugih, (9) moralnoj dužnosti da se iznese mišljenje, (10) pitanjima koja su upućivala na lični stepen autoritarnosti (pokornost autoritetima), te (11) percepciji opšte društvene klime.

Osnovna hipoteza H: *javno mnjenje u Crnoj Gori se dominantno formira pod uticajem faktora pritiska sredine* potvrđena je na osnovu sledećih rezultata: nivo spremnosti na javno iznošenje mišljenja i nivo sličnosti sa mišljenjem drugih značajno se razlikuje od nivoa ukupne učestalosti iznošenja mišljenja na nivou 0,01 ($\chi^2=38,054$, $df=4$); a razlika je statistički značajna na nivou 0,01 za percipirano buduće mišljenje (Prikaz 1.) u javnosti i ukupnu učestalost iznošenja mišljenja ($\chi^2=43,624$, $df=4$). Ova razlika je dosljedno statistički značajna za svaku od tri kontroverzne teme. Razlika u tumačenju formiranja javnog mnjenja u Crnoj Gori putem spirale tišine upravo se ogleda u ovoj hipotezi. Naime, prethodni nalazi potvrđuju uticaj sredine na spremnost i učestalost da se iznese svoje mišljenje. Testirali smo i koliko su lične karakteristike prije svega autoritarnost i briga za mišljenje drugih u statistički značajnoj vezi sa zavisnim varijablama i pokazalo se da samo briga za mišljenje drugih može dovesti u blagu vezu sa spremnošću na iznošenje mišljenja u javnosti ($\chi^2=9,923$, $df=4$, $p=0.042$). Potencijal za vođstvo u mišljenju je takođe veoma nizak ($\bar{X}=2.564$, maksimum je 5), dok je podložnost autoritetu značajno viša ($\bar{X}=3,545$) što oboje ukazuje na podložnost pritisku uticaja sredine u formiranju javnog mnjenja. Briga za mišljenje drugih je na ukupno niskom nivou ($\bar{X}=2,453$), ali kada se uporedi sa drugim mjerama konformizma može se primijetiti kako je ova mjera izvjesno posljedica davanja socijalno poželjnih odgovora.

Najupadljiviji podatak koji se uvijek mora imati u vidu kada su nalazi ovog istraživanja u pitanju je veoma nizak ukupan nivo učestalosti ispoljavanja mišljenja. Aritmetička sredina ovih odgovora na skali od 1 do 5 (gdje 1 – znači da ispitanici uopšte nijesu iskoristili mogućnost iznošenja mišljenja; 2 – da su je iskoristili od 1 do 3 puta; 3 – iskoristili su je 4 do 6 puta; 4 – od 7 do 9; i 5 – 9 i više puta) iznosila je $\bar{X}=1,512$. Javnost, ili stepen javnosti, za potrebe mjerenja kako hipotetičke spremnosti na iznošenje mišljenja, tako i stvarne učestalosti iznošenja mišljenja o temama od opšteg značaja je operacionalizovana kroz jedanaest kategorija (Tabela 2). Ispitanici su ove „nivoje javnosti“ percipirali značajno drugačije, iako je unutrašnja dosljednost ove skale jako visoka – korelacija između pojedinih ajtema (situacija za iznošenje mišljenja) je gotovo uvijek statistički značajna na nivou 0.01. Ispitanici su, što je očekivano, najspremniji da izraze svoje mišljenje u razgovoru s prijateljima, dok se na „javnije“ istupanje veoma teško odlučuju (Tabela 2). Spremnost na iznošenje mišljenja o tri kontroverzna pitanja mjerena je petostepenom skalom (1 – u potpunosti nisam spreman/na da iznesem svoje mišljenje; 5 – u potpunosti sam spreman da iznesem svoje mišljenje) preko niza od pomenutih 11 situacija u

kojima je moguće iznijeti svoje mišljenje i nalazi za navedene situacije su u tabeli ispod:

Tabela 2. Spremnost na iznošenje mišljenja u različitim nivoima javnosti

1. U razgovoru sa prijateljima	6. Potpisivanjem peticije
2. U razgovoru sa kolegama sa posla	7. Objavljivanjem komentara na svom Fejsbuk profilu
3. Stavljanjem naljepnice, nošenjem odjeće ili korišćenjem drugih promotivnih materijala koji 4. promovišu slogan koji je u skladu sa mojim mišljenjem	8. Učestvovanjem na on-line forumima pod sopstvenim imenom
4. Učestvovanjem na političkom skupu ili javnim demonstracijama	9. Odgovaranjem na novinarsko pitanje
5. Učestvovanjem u javnoj raspravi	10. Pisanjem pisma ili članka za novine
	11. Telefonskim uključenjem u radio ili tv emisiji.

Spremnost na iznošenje mišljenja po pitanjima:	Srednja vrijednost datih odgovora u odnosu na razne vrste javnosti											\bar{x}
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
Legalizacija prostitucije	3,89	3,46	1,84	2,03	2,34	3,10	2,06	2,65	2,65	1,84	2,03	2,527
Izbor tužioca	3,57	3,25	1,87	1,91	2,29	2,69	1,95	1,89	2,33	1,90	2,07	2,330
Zavještanje organa	3,72	3,59	2,28	2,38	2,58	3,13	2,38	2,24	2,67	2,23	2,40	2,689
Ukupna spremnost	3,73	3,43	1,99	2,11	2,40	2,97	2,13	2,26	2,55	1,99	2,17	2,515
Učestalost iznošenja m.	2,99	2,42	1,16	1,20	1,21	1,47	1,44	1,26	1,25	1,14	1,12	1,512

Spremnost na iznošenje mišljenja ($\bar{X}=2,515$) je, dakle, mnogo viša negoli ukupna učestalost iznošenja mišljenja ($\bar{X}=1,512$). Ukrštanje ovih dvaju zavisnih varijabli (Tabela 3) mogla bi nam govoriti i o tome da li prethodna iskustva iznošenja mišljenja u javnosti ohrabruju i povećavaju spremnost na sličnu praksu, ili je pak umanjuju. No, ovako mala učestalost iznošenja mišljenja prije govori o tome da su ispitanici precijenili svoju stvarnu spremnost na javnu riječ, a pored ovako široko operacionalizovane javnosti, ni dostupnost mehanizama za iznošenje svojih stavova ne može „opravdati“ ovakav rezultat. Iako toliko viša od učestalosti, u principu ni spremnost nije veoma visoka, podsjećamo da tek četvrti stepen označava jasnu spremnost na iznošenje mišljenja (4 – spreman/na sam). Korelacije između ove dvije varijable prikazane su u tabeli 3.

Tabela 3: Korelacija između spremnosti i učestalosti iznošenja mišljenja

p < .001 Korelacija između varijabli:	Spremnost na iznošenje mišljenja po pitanjima:				Ukupna učestalost iznošenja mišljenja	
	Izbor tužioca		Zavještanje organa		C	R
	C	R	C	R		
Legalizacija prostitucije	,959	,614	,962	,597	,941	,527
Izbor tužioca			,960	,564	,950	,510
Zavještanje organa					,915	,398
Ukupna spremnost					,966	,439

Važno je naglasiti da istinski zainteresovanih ispitanika za teme od javnog značaja ima manje od 15% u uzorku, dok preko 85% ispitanika daje slične odgovore (niske na skali od 1-5) što dovodi do toga da rezultati mogu biti

zamagljeni visokim nivoom korelacije kada su u pitanju srodne varijable (spremnost i učestalost iznošenja mišljenja) dok su male razlike ukoliko uporedimo grupe po nezavisnim varijablama. Zbog ovakve distribucije odgovora, i velike raspršenosti frekvencija koje stižu od strane izrazito motivisanih ispitanika, u daljem istraživanju sve skale konvertujemo u trostepene koje prikazuju „niži, srednji i viši“ nivo u okviru datih odgovora. Dakle, na primjer, ne zaboravljajući da je učestalost iznošenja mišljenja niska, a, recimo, rezultati na skali autoritarnosti su izuzetno visoki, te dvije varijable dalje dovodimo u odnos u okviru novoformirana tri nivoa. Ovaj postupak je prikladan i zbog toga što ovom istraživanju nije cilj da utvrdi koliki je stepen autoritarnosti ili konformizma u Crnoj Gori, već tragamo za odgovorom da li su ove dvije varijable u vezi sa učestalošću i spremnošću iznošenja mišljenja (Tabela 4).

Tabela 4: Poređenje vrijednosti zavisnih varijabli po nezavisnim varijablama

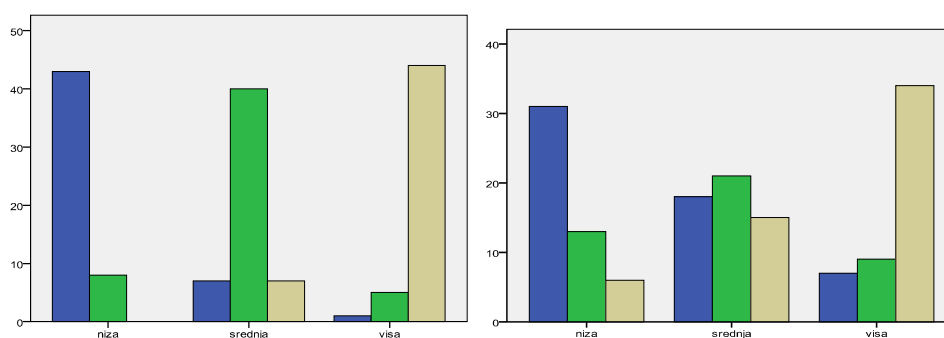
Nezavisne Varijable	Zavisne varijable														
	Spremnost na iznošenje mišljenja po pitanjima:												Učestalost iznošenja mišljenja		
	Legalizacija prostitucije			Izbor tužioca			Zavještanje organa			Ukupna spremnost					
	C	χ^2	P	C	χ^2	P	C	χ^2	p	C	χ^2	p	C	χ^2	P
Pol	,164	4,280	,118	,151	3,357	,171	,060	,556	,757	,362	2,034	,114	,219	7,791	,020
Godine	,291	14,37	,026	,290	13,92	,031	,251	10,2	,116	,326	18,49	,005	,147	3,407	,756
Obrazovanje	,253	10,58	,227	,300	15,00	,059	,299	14,9	,060	,339	20,11	,010	,196	6,138	,632
Radno mjesto	,290	14,23	,582	,304	15,51	,488	,343	20,3	,207	,241	9,527	,890	,285	13,66	,624
Životni standard	,278	9,824	,244	,629	6,161	,197	,117	2,10	,978	,856	425,	,226	,178	5,058	,751
Sličnost u mišljenju...	,457	40,930	,000	,564	70,824	,000	,657	112,257	,000	,741	178,758	,000	,445	38,054	,000
Budući trend miš.	,433	35,69	,000	,557	68,53	,000	,668	123,	,000	,723	170,2	,000	,470	43,62	,000
Važnost tema	,596	85,55	,000	,611	90,72	,000	,529	59,1	,000	,724	170,9	,000	,483	46,80	,000
Pot. Za Vodstvo	,412	31,72	,000	,526	58,10	,000	,681	132,	,000	,725	171,2	,000	,462	41,89	,000
Moralna dužnost...	,334	19,05	,001	,236	8,783	,067	,419	31,7	,000	,426	33,75	,000	,303	15,34	,004
Autoritarnost	,231	8,587	,072	,123	2,279	,685	,170	4,42	,352	,143	3,183	,528	,092	1,300	,861
Briga za m. Drugih	,206	6,747	,150	,152	3,529	,474	,221	7,74	,102	,247	9,923	,040	,090	1,262	,868

Četiri pomoćne hipoteze su djelimično potvrđene i ovdje iznosimo rezultate prema njima.

H_1 – Što je veća razlika između sopstvenog i mišljenja referentnih grupa, spremnost i učestalost iznošenja mišljenja će biti manje: u prilog potvrđivanja ove hipoteze stoji već navedeni podatak o povezanosti spremnosti na iznošenje mišljenja i sličnosti sa mišljenjem drugih, kako u sadašnjosti tako i u budućnosti. Prikaz 1. jasno pokazuje da oni koji imaju veću spremnost da iznesu

svoje mišljenje, percipiraju to mišljenje kao većinsko, dok oni koji ocjenjuju svoje mišljenje kao suprotno od mišljenja referentnih grupa imaju manju spremnost da isto javno iznesu (*sličnost sa mišljenjem drugih* je prosta kompozitna varijabla koja ubraja sličnost sa mišljenjem: porodice; prijatelja; kolega; medija; nacije; političke partije). Ispitanici, takođe, primjećuju da će njihovo mišljenje biti u višem skladu sa mišljenjem referentnih grupa u budućnosti nego što je u sadašnjosti, što još jednom ukazuje na uticaj konformizma kakav predviđa i fenomen spirale tišine.

Prikaz 1. Percipirani trend mišljenja referentnih grupa u budućnosti i spremnost i učestalost iznošenja mišljenja

Za oba grafika: **X osa:** Uticaj percipiranog trenda mišljenja referentnih grupa u budućnosti (tri nivoa: niži, srednji, viši; isti je redosled i za iskazanu *spremnost*). **Y osa:** ukupan broj ispitanika koji pripadaju kategoriji.

Nivo potencijala za vođstvo u mišljenju takođe se značajno razlikuje od nivoa učestalosti za iznošenje mišljenja i to na nivou 0,01 ($\chi^2=41,893$, $df=4$) što sve govori u prilog tome da su ispitanici spremni da ispoljavaju svoje mišljenje prvenstveno usklađujući ga sa percipiranim mišljenjem u sredini. Ipak istraživanje pokazuje da nivo brige za mišljenje drugih nije značajno različit od učestalosti iznošenja mišljenja. Važno je istaći i da ispitanici koji imaju veoma izražene stavove (potpuno se ne slažu sa tvrdnjama u okviru tri kontroverzne teme) izvještavaju da imaju malu spremnost da iznesu svoje mišljenje što je vjerovatno još jedna posljedica konformizma.

H₂ – *Veći nivo poznavanja teme ne prati veća učestalost iznošenja mišljenja ukoliko se percipira da će mišljenje biti u manjini:* nivo znanja o temi nije statistički značajno različit u odnosu na nivo učestalosti iznošenja mišljenja u javnosti tako da možemo reći da je ova hipoteza samo djelimično potvrđena, prije svega pomenutim nalazom o trendu mišljenja referentnih grupa u budućnosti koji se značajno razlikuje od učestalosti iznošenja mišljenja u sadašnjosti i to na nivou 0,01 ($\chi^2=43,624$, $df=4$). Ispitanici ipak nijesu sasvim samouvjereni kada je u pitanju njihovo znanje o tri ispitivane teme, pa njih 28% (o legalizaciji prostitucije), 26% (o izboru javnog tužioca) i 35% (o zavještanju

organa) ističu da niti znaju niti ne znaju o temi. Kada se ova varijabla (znanje o temi) ukrsti sa sličnošću sopstvenog sa dominantnim mišljenjem u sredini može se primijetiti da oni koji tvrde da više znaju o temi ističu i višu sličnost svojeg sa mišljenjem ostalih u sredini 0,01 ($\chi^2=142,473$, $df=4$). Važno je naglasiti da je ukupan opšti nivo znanja o temi nizak $\bar{X}=2.863$ i da se sve interpretacije kreću u tom okviru.

H₃ – *Što je veći moralni pritisak manja je spremnost na izražavanje mišljenja:* usljed nedovoljne unutrašnje dosljednosti skale moralne obaveze iznošenja mišljenja ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ova hipoteza potvrđena iako je razlika između visokog nivoa moralne obaveze i visoke spremnosti na iznošenje mišljenja značajna na nivou 0,01 ($\chi^2=33,747$, $df=4$) te se na dosljednijoj skali može očekivati jasnije izražen ovaj trend koji bi potvrdio hipotezu o vezi moralnog pritiska i spremnosti na iznošenje mišljenja. U prilog odbacivanju ove hipoteze je i podatak koji se dobija kada se uporedi spremnost na iznošenje mišljenja o tri kontroverzne teme, tema sa najvećom moralnom težinom (legalizacija prostitucije) ne razlikuje se značajno na konvencionalnom statističkom nivou od ostalih tema. U skladu sa tim na skali od 1 do 5 stepeni spremnosti na iznošenje mišljenja proste sredine na našem uzorku su sljedeće: legalizacija prostitucije $\bar{X}=2,527$; izbor javnog tužioca $\bar{X}= 2,330$; zavještanje organa $\bar{X}=2,689$.

H₄ – *Mlađi, obrazovaniji, muški i imućniji ispitanici spremniji su na iznošenje mišljenja u javnosti:* ova hipoteza klasičan je nalaz prethodnih studija i djelimično je potvrđena i u ovom istraživanju. Muškarci i žene se prema učestalosti iznošenja mišljenja značajno razlikuju na nivou 0,05 ($\chi^2=7,791$, $df=2$) tako što muškarci izvještavaju da češće iznose svoje mišljenje u javnosti. Ove grupe razlikuju se i po spremnosti za iznošenje mišljenja ali ta razlika nije statistički značajna, muškarci iznose mišljenje na nivou aritmetičke sredine $\bar{X}=2,63$, dok žene na nivou $\bar{X}=2,38$ (na petostepenoj skali). Nivo školske spreme i nivo spremnosti na iznošenje mišljenja takođe se značajno razlikuju na nivou 0,05 ($\chi^2=20,114$, $df=8$), tako što obrazovaniji ispitanici izvještavaju da češće iznose svoje mišljenje. Takođe, mlađi ispitanici spremniji su na iznošenje mišljenja u javnosti i ova razlika značajna je na nivou 0,05 ($\chi^2=18,491$, $df=6$). Podaci pokazuju da životni standard i radno mjesto nijesu u statistički značajnoj vezi sa učestalošću i spremnošću na iznošenje mišljenja, za šta bi objašnjenje valjalo tražiti u *tranzicionim paradoksima* koji nijesu zaobišli ni crnogorsko društvo.

Takođe, zanimljivo je napomenuti da se partijska pripadnost u ovom uzorku nije pokazala kao statistički značajna stavka koja pretpostavlja veću učestalost/spremnost iznošenja mišljenja, iako i koncept spirala tišine ne spori da su partijski aktivni pojedinci u velikoj mjeri imuni na ovaj fenomen/koncept, te stoga to i nije bilo dijelom poslednje hipoteze. Isto tako, niti članovi političkih partija, niti oni koji već duže vrijeme glasaju za istu stranku ne izvještavaju o velikoj sličnosti između sopstvenih i stavova partije koju „simpatišu“ ili joj pripadaju – ako imamo u vidu tri pomenute teme (u oba slučaja je to ispod

teorijski zadovoljavajuće aritmetičke sredine, dakle ispod 3 na skali od 1 do 5). Moguće je da bi veći uzorak pokazao suprotno, a rezultati bi se svakako razlikovali u zavisnosti od teme. Pa bi tako političke partije vjerovatno našle načina da značajnije „motivisu“ svoje pristalice da šire određene ideje, ukoliko je politički ulog veći. Mada, kako sada stvari stoje, iako u Crnoj Gori postoji 160000 učlanjenih u partije (podatak dobijen na osnovu podataka koje političke partije objavljuju na svojim zvaničnim internet prezentacijama) to ne generiše veću angažovanost, pogotovo ne ako su u pitanju teme koje su u povozu ili su pitanja koja neće značajnije uticati na politički rejting stranaka. Što je još jedna specifičnost crnogorskog društva koju bi valjalo ispitati.

Potencijalno intervenišuće varijable koje smo analizirali na crnogorskom uzorku su veza iznošenja mišljenja i gubitka radnog mjesta, zatim percepcija mehanizama spirale tišine, povjerenje medijima i prisutnost i značaj glasina u formiranju javnog mnjenja.

Kako javno iznošenje mišljenja može imati posljedice u životu pojedinca bez obzira na već opisane mehanizme spirale tišine dobro objašnjavaju odgovori na pitanje „javnim iznošenjem mišljenja se može ugroziti radno mjesto“ sa kojim se 25% ispitanika slaže, a 47% u potpunosti slaže.

Percepcija mehanizama spirale tišine mjerena je preko tvrdnji koje ilustruju tipične situacije koje objašnjava ovaj fenomen i pokazuju veliku prisutnost fenomena spirala tišine. Naime, očekuje se da ako ljudi prepoznaju da određeni fenomen postoji u njihovom okruženju vjerovatnoća da će se ponašati u skladu sa tim je veća. Tvrdnje preko kojih smo mjerili percepciju fenomena spirale tišine su petostepene (5 je najviši stepen slaganja) i glase:

- „veliki broj ljudi u našoj državi nije spreman da javno iskaže svoje mišljenje ili se izjašnjava kao i većina ali na izborima postupa po sopstvenom uvjerenju“ ($\bar{X}=4,10$; u potpunosti se slaže sa tvrdnjom 51%, djelimično se slaže 20% i neodlučno je 15% ispitanika)
- „postoji puno ljudi koji tvrde da su u opoziciji ali na izborima glasaju za vlast“ ($\bar{X}=4,26$; u potpunosti se slaže sa tvrdnjom 58%, djelimično se slaže 19% i neodlučno je 14%).

Potencijalna intervenišuća varijabla za tumačenje spirale tišine na crnogorskoj populaciji je stepen povjerenja medijima i uticaj glasina. To pokazuju nalazi sljedećih pitanja:

- „često se dešava da od prijatelja saznam pravu istinu o nekom događaju koji je u medijima predstavljen sasvim drugačije“ (72% ispitanika se slaže s ovom tvrdnjom);
- „često su glasine istinitije od onoga što čujemo u medijima“ (72% ispitanika kaže da je to tačno);
- „mediji često plasiraju određene teme samo da bi zamajavali narod i skrenuli pažnju sa teške ekonomske krize“ (89% ispitanika potvrđuje ovaj iskaz);
- „koliko vremena posvećujete praćenju medija“ (manje od sat vremena 63%, a do 2 sata 28% ispitanika). Kada se ova varijabla ukrsti sa nalazima o broju prijatelja dolazimo do zanimljivog podatka da oni koji više prate televiziju

- imaju i veći (do 10 i više) krug prijatelja ($\chi^2=49,929$, $df=9$, $p=0.000$), što se u kontekstu javnog mnjenja može tumačiti time što ispitanici prate televiziju kako bi bili više obaviješteni i imali snažniju argumentaciju u komunikaciji sa prijateljima, ali sa druge strane 56% ispitanika tvrdi da sa ljudima koje sreće dominantno govori o ličnim temama. Ipak 62% ispitanika navodi da medije parti da bi se informisali, dok samo 17% zbog zabave);
- „kojem mediju u Crnoj Gori najviše vjerujete“ (21% ispitanika navodi da ne vjeruje nijednom mediju, 23% navodi TV Vijesti, novinama „Dan“ 13% i novinama Vijesti 10%, dok za ostale medije udio ispitanika koji imaju povjerenje u njih pada ispod 10%);
 - „u kojoj mjeri javnost može uticati na političke odluke u Crnoj Gori“ (može se reći da su ispitanici prilično podijeljeni kada je ova tema u pitanju, 24% tvrdi da javnost ne može ni malo uticati, dok 22% tvrdi da javnost može jako mnogo uticati na političke odluke, da javnost malo utiče tvrdi 18%, a da donekle može uticati tvrdi 19% ispitanika).

Na osnovu svih navedenih rezultata može se reći da se modelom spirale tišine adekvatnije može objasniti proces formiranja javnog mnjenja u Crnoj Gori negoli racionalnim/diskurzivnim modelom. Kao što je navedeno, dominantne sile koje formiraju javno mnjenje su spoljašnje, konformističke i potiču iz sredine, dok je spremnost da se diskutuje, i promišlja o temama veoma niska. Zabilježeni izuzeci od ove tendencije takođe su u skladu sa modelom spirale tišine i pripadaju grupi aktivista, političara ili drugih pojedinaca koji aktivno zagovaraju određene stavove.

Zaključak

„Veoma je vjerovatno da će se efektivna demokratija pojaviti tamo gdje više od 45% građana određenog društva karakterišu vrijednosti samoizražavanja.“¹

U ovom radu smo se naslanjali na dvije teorijske koncepcije javnog mnjenja (racionalni/diskurzivni i model spirale tišine). Javno mnjenje smo operacionalizovali široko na osnovu 11 indikatora i zatim smo sproveli istraživanje kojim smo ispitali koji od ova dva modela potpunije objašnjava formiranje javnog mnjenja u Crnoj Gori. Zaključci ovog istraživanja biće podijeljeni u dvije grupe, ističući određene teorijske i praktične implikacije.

Kada govorimo o teorijskim implikacijama najprije je važno istaći da je zabilježeno da su ukupna učestalost iznošenja mišljenja i spremnost na iznošenje mišljenja u javnosti u Crnoj Gori veoma niske. Ovaj podatak se može objasniti nezainteresovanošću za teme od opšteg značaja, fokusom prije svega na lične teme vjerovatno zato što živimo u zemlji sa slabom demokratskom tradicijom otvorenog pristupa javnim temama, a koja je istovremeno i pod

¹ Inglehart & Welzel, 2005: 300 prema Pavlović u Pantić i Pavlović, 2007

uticajem globalnih trendova apatije, trivijalizacije i fragmentiranosti u javnom mnjenju (McKee, 2005).

Na pitanje koje vrste iznošenja mišljenja u javnosti su najzastupljenije, može se odgovoriti da su to razgovor sa prijateljima i kolegama, što je u crnogorskom kontekstu najčešće ista grupa ljudi i može se reći da je samim tim krug formiranja javnog mnjenja malog opsega, odnosno „deliberacija“ se odvija u uskom krugu ljudi, najčešće među istomišljenicima. Ispitujući šta sve utiče na spremnost za iznošenje mišljenja u javnosti jasno je da dominantan uticaj imaju društveni pritisak i način na koji je tema predstavljena u medijima, a u manjoj mjeri upoznatost sa temom i potencijal za vođstvo u mišljenju.

Rezultati pokazuju da ljudi osjećaju najveću moralnu odgovornost da iznesu svoje mišljenje u situaciji kada se njihovo mišljenje razlikuje od većine, a najmanje su spremni ukoliko će izgubiti prijatelja zbog tog postupka. Kako su sve druge vrijednosti na skali konformizma i iznošenja mišljenja u skladu sa mišljenjem većine (i u sadašnjosti i u budućnosti) visoke, prethodni podatak je vjerovatno samo posljedica davanja socijalno poželjnih odgovora.

Osobine ličnosti autoritarnost i „druželjubivost“ ne utiču značajno na iznošenje mišljenja u javnosti, dok sklonost konformizmu može objasniti veliki dio spremnosti i učestalosti iznošenja mišljenja u javnosti.

Uloga medija u formiranju javnog mnjenja u Crnoj Gori je na prvi pogled kontradiktorna. Naime, iako ispitanici navode da većinom ne vjeruju medijima i da glasine značajno utiču na formiranje javnog mnjenja, oni u najvećem procentu procjenjuju da je njihovo mišljenje u skladu sa opštim stavovima u medijima.

Referentne grupe kao što su porodica i prijatelji imaju daleko najviše uticaja u procesu donošenja i iznošenja mišljenja u javnosti, zatim slijede stručnjaci dok su, prema ovom uticaju, relativno ujednačene grupe: novinari, nacija, kolege, generacija, politička partija koju ispitanici simpatišu i većina građana u Crnoj Gori.

Rezultati pokazuju da muškarci imaju veću spremnost i učestalost da iznose mišljenje u javnosti, to isto važi za obrazovanije i mlađe ispitanike dok životni standard i socio-ekonomski status nije povezan sa spremnošću na iznošenje mišljenja u javnosti.

Iz svega navedenog može se reći da je nivo spremnosti za demokratski i otvoren dijalog (Habermas, 1969) u Crnoj Gori veoma nizak. Takođe se može reći da je formiranje javnog mnjenja pod velikim uticajem konformizma, te da ukoliko nije u pitanju situacija u kojoj razgovaraju sa istomišljenicima pojedinci će veoma malo koristiti institute učestvovanja u raspravljanju i donošenju odluka o temama od javnog značaja.

Na osnovu rezultata ovog istraživanja važno je naglasiti da bi buduća istraživanja javnog mnjenja u Crnoj Gori trebalo da dublje istraže u kakvoj su vezi obrazovanje i spremnost na učešće u formiranju javnog mnjenja jer uprkos velikom udjelu visokoobrazovanih ispitanika u našem uzorku spremnost na učešće u javnom mnjenju je niska. Bilo bi zanimljivo i dodatno ispitati zašto

jedan od „klasičnih nalaza“ (koji ne spore ni diskurzivni, ni model spirala tišine) da su imućniji spremniji na javno iznošenje svog mišljenja nije potvrđen i kod nas. Takođe bi trebalo dalje istražiti uticaje medija i povjerenja u medije na formiranje javnog mnjenja. Naime, trebalo bi ispitati koja je i da li postoji dominantna klima u medijima, ili postoji demokratski pluralizam ili je pak raznorodnost stavova u različitim medijima samo vid borbe za dominacijom u manipulaciji. Ostaje nejasna i uloga političkih partija u procesu formiranja javnog mnjenja.

Kada je riječ o tumačenju rezultata istraživanja javnog mnjenja u crnogorskom kontekstu može se naglasiti da je oprez veoma potreban kada se tumači uticaj medija jer je prisutnost uticaja glasina u formiranju javnog mnjenja očigledno veoma visoka. Bilo bi zanimljivo ispitati porijeklo glasina o kojima ispitanici izvještavaju. Naime, koliko je taj proces strukturiran i planiran, a u kojoj mjeri glasine nastaju spontano u crnogorskom kontekstu. U tumačenju podataka takođe je važno uzeti u obzir da ispitanici najčešće precjenjuju svoju spremnost na iznošenje mišljenja, i da je samim tim učestalost iznošenja mišljenja gotovo uvijek niža. No, obje ove vrijednosti su veoma niske i sve interpretacije rezultata se moraju posmatrati prvenstveno u tom svjetlu. Važno je naglasiti da bi buduća istraživanja, posebno objavljivanja rezultata, trebalo da za cilj imaju i afirmaciju mehanizama demokratske participacije (npr. peticije, javne rasprave, forumi, i drugi virtuelni i realni prostori za iznošenje mišljenja) sa ciljem otvaranja i emancipacije našeg društva prema toj praksi. Osim toga, bilo bi korisno razotkriti i suprotne primjere/zloupotrebe raznih vidova „istraživanja“ – na šta upozorava i Ašer (Asher, 2001).

Očigledno je da u crnogorskom kontekstu nijesu postignuti ideali diskurzivnog modela formiranja javnog mnjenja. Sve to ipak ne znači da bi ideje diskurzivnog modela trebalo napustiti, već je nužno tražiti nove načine da se mehanizmi formiranja javnog mnjenja „emancipuju“ u smjeru otvorenog, demokratskog, racionalnog i deliberativnog razgovora. Možda izgleda da u sistemu gdje većina vjeruje da može ugroziti radno mjesto iznošenjem sopstvenog mišljenja nije moguće računati na deliberativnu komunikacijsku praksu i da je potrebno mnogo toga promijeniti prije negoli ova praksa zaživi, ali zapravo je potrebno prekinuti spiralu tišine upravo glasnim i otvorenim dijalogom koji će nastaviti da gradi otvoreniji i demokratskiji sistem. U tom sistemu potencijalnu spremnost na iznošenje mišljenja sa prijateljima i kolegama trebalo bi pretvoriti u stvarnu učestalost u iznošenju mišljenja u široj javnosti.

L i t e r a t u r a

- Asher, H. (2001). *Polling and the Public*. Washington: CQ Press
 Bačević, J. Lj. (2004). *In media res. Efekti medija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
 Dahlgren, P. (2002). Traženje razgovorne javnosti. Mediji, prosuđujuća demokratija i građanska kultura. *Medijska istraživanja*. 8 (2), 35-62.
 Habermas, J. (1969). *Javno mnjenje*. Beograd: Kultura.

- Lučić, Ž. (u štampi). Neki aspekti socioloških rasprava o javnom mnjenju (Habermas i Noel-Nojman). *Smisao*. 1-2; 2015.
- McKee, A. (2005). *The Public Sphere: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noelle-Neumann, E. (1980/1993). *The spiral of silence. Public opinion – our social skin*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pantić, D., Pavlović, M. Z. (2007). *Javno mnjenje: koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Price, V. (1992). *Public opinion*. Newbury Park: Sage publications.
- nastavna sredstva.
- Suzić, N. (2007). *Primijenjena pedagoška metodologija*. Banja Luka: XBS.
- Spichal, S. (2003). Racionalnost diskursa nasuprot diskurzivnom nadzoru. *Medijska istraživanja*. 9 (1), 5-38.
- Tomić, Z. (2007). *Komunikacija i javnost*. Beograd: Čigoja.